

John Berger

Zašto gledati životinje?

John Berger

Zašto gledati životinje?

za Gillesa Aillauda

U 19. stoljeću u zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi započeo je proces – danas ga privodi kraju korporativni kapitalizam 20. stoljeća – kojim je prekinuta svaka tradicija što je nekad posredovala između čovjeka i prirode. Prije tog prekida životinje su bile u prvom krugu čovjekova okoliša. No već i to dočarava preveliku udaljenost. Bile su zajedno s čovjekom u središtu njegova svijeta. To središnje mjesto bilo je, naravno, ekonomsko i produktivno. Koliko se god mijenjala sredstva proizvodnje i društveno uređenje, čovjek se oslanjao na životinje radi hrane, rada, prijevoza, odjeće.

Međutim, pretpostaviti da su životinje prvi put ušle u ljudsku svijest kao meso, koža ili rogovi značilo bi preslikati gledište 19. stoljeća na sva prošla tisućljeća. Životinje su prvi put ušle u svijest kao glasnici i obećanja. Na primjer, pripitomljavanje goveda nije počelo kao puka želja za mlijekom i mesom. Govedo je imalo magijsku ulogu – ponekad za proricanje, a ponekad za žrtvovanje. Osim toga, izbor određene životinjske vrste kao magične, pitome, ali i prehrambene, izvorno je bio uvjetovan navikama, blizinom i “pozivom” dotične životinje.

Bijeli vol dobra je moja majka
A mi smo narod moje sestre,
Narod Nyariau Bul...

Prijatelju, veliki rogati vole,
Koji uvijek ričeš usred krda,
Pripadaš onome kome je otac Bul Maloa.
(Evans-Pritchard, *Nueri: opis načina života i političkih ustanova jednog naroda s Nila*)

Životinje su rođene, svjesne i smrtne. Po tome slične čovjeku. Po vanjskoj anatomiji – ne toliko po anatomiji utrobe – kao i po navikama, vremenu, tjelesnim sposobnostima, razlikuju se od čovjeka. One su nalik i nisu nalik.

“Znamo što životinje čine i što treba dabru, medvjedu, lososu i drugim stvorenjima, jer su se nekada naši muškarci ženili s njima i stekli to znanje od svojih životinjskih suprugova.” (Havajski Indijanci koje citira Lévi-Strauss u knjizi *Divlja misao*.)

Oči životinje koja promatra čovjeka napete su i oprezne. Ista životinja možda tako promatra i druge vrste. Nema poseban pogled za čovjeka. Ali nijedna druga vrsta osim čovjeka neće u pogledu životinje vidjeti nešto poznato. Druge su životinje obuzete tuđim pogledom. Čovjek je svjestan sebe kako uzvraća pogled.

Životinja ga gleda preko uskog ponora nerazumijevanja. Zato čovjek može iznenaditi životinju. Ali životinja – čak i pripitomljena – također može iznenaditi čovjeka. I čovjek gleda preko sličnog, ali ne jednakog, ponora nerazumijevanja. Kamo god pogledao, isto je. Uvijek gleda preko ponora neznanja i straha. I zato, kad je *viđen* od životinje, viđen je onako kako je njegov okoliš viđen od njega. On je toga svjestan i upravo zato mu je pogled životinje poznat. A ipak, životinja je nešto zasebno i ne može se nikad pobrkati s čovjekom. Zato se životinji pripisuje moć, koja se može usporediti

s čovjekovom moći ali se nikad ne podudara s njome. Životinja ima tajne koje nisu poput tajna pećina, planina i mora, jer se izričito obraćaju čovjeku.

Ovaj odnos možemo pojasniti ako usporedimo pogled životinje s pogledom drugog čovjeka. Dva ponora između dva čovjeka u načelu se premošćuju jezikom. Čak i ako se sreću u neprijateljstvu i ne koriste riječi (čak i ako govore različite jezike), *postojanje* jezika omogućava da barem jedan od njih potvrdi onoga drugoga, ako ne i obojica međusobno. Jezik omogućava ljudima da jedni druge uzimaju u obzir kao i sami sebe. (Potvrda koju omogućava jezik može potvrditi i ljudsko neznanje i strah. Dok je kod životinja strah odgovor na neki poticaj, kod ljudi je strah sveprisutan.)

Nijedna životinja ne potvrđuje čovjeka, ni pozitivno ni negativno. Životinju se može usmrtiti i pojesti tako da se njezina snaga pribroji snazi koju lovac već posjeduje. Životinju se može pripitomiti tako da doprinosi seljaku i radi za njega. Ali to što nema zajednički jezik i to što je nemušta jamči njezinu udaljenost, razdvojenost, isključenost od čovjeka i za čovjeka.

Međutim, upravo zbog te razdvojenosti, život životinje, koji se ne može pobrkati sa životom čovjeka, teče usporedno s njegovim. Tek se u smrti spajaju te dvije paralelne crte, a nakon smrti možda prelaze dalje i opet su paralelne – odatle sveopće vjerovanje u seobe duša.

Svojim usporednim životom životinje nude čovjeku društvo koje je drukčije od svakog društva koje nude ljudski odnosi. Drukčije je zato što je to društvo koje se nudi usamljenosti čovjeka kao vrste.

Takvo nemušto društvo smatralo se toliko ravnopravnim da često nailazimo na uvjerenje da je čovjek taj kojem

je nedostajala sposobnost razgovora sa životinjama, i odatle priče i predaje o iznimnim bićima, kao što je Orfej, koja su znala razgovarati sa životinjama na njihovu vlastitom jeziku.

Koje su se tajne krile u životinjskoj sličnosti s čovjekom i različitosti od njega? Tajne čije je postojanje čovjek priznavao čim bi susreo pogled životinje.

U nekom smislu cijela antropologija, koja se bavi prelaskom s prirode na kulturu, daje odgovor na to pitanje. Ali postoji i opći odgovor. U svim se tajnama radilo o životinjama kao *posrednicama* između čovjeka i njegova podrijetla. Darwinova teorija evolucije, koja je neizbrisivo obilježena znacima europskog 19. stoljeća, ipak pripada tradiciji koja je stara gotovo kao i sam čovjek. Životinje su posredovale između čovjeka i njegova podrijetla jer su istodobno bile nalik i nenalik na čovjeka.

Životinje su došle s one strane obzora. Pripadale su *ondje* i *ovdje*. Usto su bile i smrtne i besmrtne. Krv životinje tekla je kao ljudska krv, ali njezina je vrsta bila neumrla i svaki je lav bio Lav, svaki je vol bio Vol. Bila je to možda prva egzistencijalna dvojnost, koja se odražavala u postupanju sa životinjama. Bile su podčinjene i obožavane, gojene i žrtvovane.

Ostaci te dvojnosti mogu se i danas vidjeti među onima koji žive u bliskosti sa životinjama i oslanjaju se na njih. Seljak se zbližava sa svojom svinjom i rado soli svinjetinu. Pritom je značajno, no i teško razumljivo za gradskog došljaka, to što dvije izjave u prethodnoj rečenici ne povezuje veznik "ali" nego "i".

Usporednost njihovog sličnog/različitog života omogućila je životinjama da potaknu neka od prvih pitanja i ponude odgovore. Prva tema slikarstva bila je životinja. Vjerojatno je prva boja bila životinjska krv. Ako idemo dublje u prošlost,

nije nerazborito pretpostaviti da je prva metafora bila životinjska. Rousseau je u *Eseju o izvorima jezika* tvrdio da je na početku cjelokupnog jezika stajala metafora: “Budući da su osjećaji prvi potaknuli čovjeka da progovori, njegove su prve izjave bile tropi (metafore). Figurativni se jezik rodio prvi, a doslovna značenja iznađena su posljednja.”

Ako je prva metafora bila životinjska, to je zato što je bitni odnos između čovjeka i životinje bio metaforički. Unutar tog odnosa, ono što su dva pojma – čovjek i životinja – dijelila otkrivalo je ono što ih razlikuje. I obratno.

U svojoj knjizi o totemizmu Lévi-Strauss komentira Rousseauovu misao: “Zbog toga što je čovjek isprva smatrao da je jednak svima onima poput sebe (a kao što Rousseau izričito kaže, u to moramo uključiti životinje), stekao je sposobnost razlikovati *sebe* kao što razlikuje *njih* – odnosno, koristiti raznolikost vrsta kao pojmovnu potporu za društveno razlikovanje.”

Naravno, prihvatiti Rousseauovo objašnjenje podrijetla jezika znači potegnuti neka neizbježna pitanja (koji je najmanji društveni ustroj bio potreban da bi nastao jezik?). Ali nijedna potraga za podrijetlom ne može nikad biti posve uspješna. Posredovanje životinja u toj potrazi bilo je tako često upravo zato što životinje ostaju neodređene.

Sve teorije o prapočelu samo su načini da se bolje opiše ono što je uslijedilo. Oni koji se ne slažu s Rousseauom osporavaju jedno gledište na čovjeka, a ne povijesnu činjenicu. Ono što nastojimo definirati, jer doživljaj je gotovo nestao, sveopće je korištenje životinjskih znakova da se odredi doživljaj svijeta.

Životinje su se mogle vidjeti u osam od dvanaest znakova zodijskih. Grcima je znak za svaki od dvanaest sati u danu bila

neka životinja. (Prva je bila mačka, a zadnji krokodil.) Hindusi su zamišljali da cijelu zemlju nosi slon, a slona kornjača. Za Nuere iz južnog Sudana (vidi *Man and Beast* Roya Willisa) “sva bića nekada su živjela zajedno s čovjekom, bratski, u jednom taboru. Nesloga je počela kad je Lisica nagovorila Mungosa da baci toljagu Slonu u glavu. Došlo je do svađe i životinje su se razdvojile. Svaka je otišla svojim putem, počele su živjeti onako kako žive sada i ubijati jedna drugu. Želudac, koji je nekad živio sam za sebe u grmlju, ušao je u čovjeka i zato je sada stalno gladan. Spolovila, koja su također bila samostalna, pričvrstila su se za muškarca i ženu, zbog čega oni sada stalno žele jedno drugo. Slon je naučio čovjeka nabijati proso u stupi, tako da se sada može hraniti samo ako stalno radi. Miš je naučio muškarca kako da oplodi i ženu kako da rodi. A Pas mu je donio vatru.”

Primjera ima bezbroj. Svugdje su životinje dale objašnjenja, ili da budemo točniji, posudile su svoje ime ili narav nekoj osobini, koja je poput svih osobina bila u svojoj srži tajanstvena.

Čovjeka je od životinja razlikovala ljudska sposobnost simboličnog mišljenja, sposobnost koja je bila nerazdvojna od razvitka jezika u kojem riječi nisu bile puki signali, nego označitelji nečega izvan njih. Ipak, prvi su simboli bili životinje. Ono što je razlikovalo čovjeka od životinja rodilo se iz njihova odnosa s njima.

Ilijada je jedan od najstarijih tekstova koje poznajemo, a u njoj korištenje metafore i dalje odaje bliskost čovjeka i životinje, bliskost iz koje je proizašla i sama metafora. Homer opisuje smrt vojnika na bojnom polju, a onda smrt konja. Homerovu su pogledu obje smrti jednako providne, jedan slučaj ne odražava ništa više nego drugi.

Tad Idomenej zgodi u usta nemilom mjeđu
Erimasa, i koplje proleti mu mjedeno naskroz
Dolje ispod moždana i kosti mu bijele zdrobi,
Zubi se svi istresu, a krvce se napune obje
Njegove oči, te na nos, na usta trgne mu krvca,
Kada zinu, i crn ga zaogrne smrtni tad oblak.¹

Tako čovjek.

Tri stranice dalje pada konj:

Tad na Patrokla koplje Sarpedon izmetne sjajno,
Ali promaši njega, već pogodi Pedasa konja
Kopljem u greben desni, te Pedas izdišuć njisne
I on se u prah smota zacviljev, a duša mu ode.

Tako životinja.

Na početku sedamnaestog pjevanja *Ilijade* Menelaj čuva mrtva Patrokla da mu Trojanci ne bi uzeli oružje. Ovdje Homer koristi životinje kao metaforička pomagala da s porugom ili divljenjem dočara pretjerane ili veličanstvene značajke raznih prizora. *Bez primjera životinja*, takvi bi prizori ostali neopisivi.

Mrtvog obilazit stane prvotelki materi nalik,
Tele kad obilazi mučuć, za porod ne znajući prije:
Tako Menelaj plavi obilazit stane Patrokla...

Neki mu Trojanac prijeti, a Menelaj se podrugljivo obraća Zeusu:

---

¹ Ovaj i sljedeći citati iz *Ilijade* preuzeti su iz Maretićeva prijevoda.

Lijepo nije, o Zeuse, kad kliče se u objijesti!
Takovo srce nije u pardala, u lava nije
Niti u ljutog vepra u nerasta, koji imade
Najveću snagu, te od nje u njega se nadimlju prsi,
Kako su Pantoja sini kopljometni prkosa puni!

Menelaj zatim ubija Trojanca koji mu je prijetio, i nitko mu se više ne usuđuje prići.

Kao kad planinski lav u svoju se uzdajuć snagu
S paše najbolju kravu, što u stadu ima je, otme,
Koji najprije ugrabi on i zubima jakim
Slomi joj vrat te krv joj i utrobu ispija c'jelu
Koljuć je, čobani i psi oko njeg stojeć daleko
Mnogo veoma viču na njega, ali se neće
K njemu približit, jer strah ih s bljedoćom osvaja vrlo:
Tako se nikom od onih ne usudi srce u grudma
Stupiti naočitom Menelaju tada nasuprot.

Nekoliko stoljeća nakon Homera, Aristotel u svojoj *Historiji životinja*, prvom velikom znanstvenom djelu o toj temi, sustavno opisuju usporedni odnos čovjeka i životinje.

“Velika većina životinja ima naznake tjelesnih svojstava i držanja koja su izrazitije razlučena u slučaju ljudskih bića. Jer kao što smo istaknuli sličnosti u tjelesnim organima, tako i u brojnim životinjama zapažamo blagost i žestinu, krotkost ili bahatost, hrabrost ili sramežljivost, strah ili samopouzdanje, veličajnost ili podlost, a u pogledu pameti nešto nalik na razbor. Neka od tih svojstava kod čovjeka, naspram odgovarajućih svojstava kod životinja, razlikuju se samo po količini

- odnosno, čovjek ima više ili manje ovog svojstva, a životinja više ili manje onoga; druga su svojstva u čovjeku predstavljena pandanima a ne jednakim svojstvima; na primjer, kao što u čovjeku nalazimo znanje, mudrost i razboritost, tako u nekim životinjama postoji neka druga prirodna zaliha koja im je srodna. Istina ove tvrdnje može se jasnije nazreti ako proučimo pojave djetinjstva, jer u djeci vidimo tragove i sjeme onoga što će jednog dana biti ustaljene duševne navike, premda se dijete ispočetka duševno jedva razlikuje od životinje...”

Smatram da će se većini današnjih “obrazovanih” čitatelja ovaj pasus učiniti plemenitim ali previše antropomorfnim. Blagost, bahatost, razbor – rekli bi – nisu moralne osobine koje bi se mogle pripisati životinjama. Isti prigovor uputili bi behavioristi.

Međutim, sve do 19. stoljeća antropomorfizam je bio sastavni dio odnosa između čovjeka i životinje kao izraz njihove bliskosti. Antropomorfizam je bio ostatak dugog korištenja životinjskih metafora. U zadnja dva stoljeća životinje su malo-pomalo nestale. Danas živimo bez njih. U toj novoj samoći antropomorfizam u nama budi dvostruku nelagodu.

Presudni teorijski prekid izvršio je Descartes. Dvojnost koja se krije u ljudskim odnosima prema životinjama Descartes je zatvorio *unutar čovjeka*. Time što je apsolutno razdvojio tijelo od duše, prepustio je tijelo zakonima fizike i mehanike, a kako životinje nisu imale dušu, životinja je svedena na predložak stroja.

Posljedice Descartesova prekida uslijedile su postupno. Sto godina nakon njega veliki zoolog Buffon prihvaća i koristi predložak stroja kako bi razvrstao životinje i njihove sposobnosti, ali ipak iskazuje nježnost prema životinjama koja im

Mace na Marsu, 2018.

privremeno vraća ulogu sudruga. Ta je nježnost napola zavist.

Ono što čovjek mora učiniti kako bi nadmašio životinju, nadmašio ono mehaničko u sebi, i ono čemu vodi njegova jedinstvena duhovnost, jest često tjeskoba. I tako, putem usporedbe i unatoč predlošku stroja, njemu se čini da životinja uživa nekakvu nevinost. Životinja je ispražnjena od doživljaja i tajna, a ta nova izmišljena “nevinost” počinje u čovjeku buditi nekakvu nostalgiju. Životinje su tako prvi put smještene u prošlost koja je *sve dalja*. Pišući o dabru, Buffon kaže:

“U istoj mjeri u kojoj se čovjek uzdignuo nad prirodno stanje, životinje su pale ispod tog stanja – osvojene i porobljene, ili silom rastjerane kao pobunjenici, s društvima koja iščezavaju, s radom koji više ništa ne proizvodi, s pokušajima umjetnosti koji nestaju; svaka je vrsta izgubila svoja opća svojstva, a sve su zadržale samo svoje jedinstvene sposobnosti,

koje su neke od njih razvile primjerom, oponašanjem, obrazovanjem, a druge strahom i nuždom kroz stalnu budnost radi opstanka. Kakve vizije i planove mogu imati ti robovi bez duše, ti nemoćni relikti prošlosti?

Preostaju jedino ostaci njihova nekad čudesnog rada, u zabačenim pustim krajevima za koje čovjek nije znao stoljećima, gdje je svaka vrsta slobodno koristila svoje prirodne sposobnosti i usavršavala ih u miru unutar dugovječne zajednice. Dabrovi su možda zadnji preostali primjer, posljednji spomenik toj životinjskoj inteligenciji...”

Iako je takva nostalgija prema životinjama bila izum 18. stoljeća, bili su još potrebni *nebrojeni proizvodni izumi* – željeznica, električna, tekuća vrpca, konzerviranje, automobil, umjetno gnojivo – da se životinje marginaliziraju.

U 20. stoljeću je motor s unutarnjim izgaranjem uklonio teretne životinje s ulica i iz tvornica. Rastući sve brže i brže, gradovi su preobrazili okolna sela u predgrađa gdje su životinje, kako divlje tako i domaće, postale rijetke. Iskorištavanje određenih vrsta radi zarade (bizona, tigrova, sobova) dovelo ih je do ruba istrjebljenja. Preostale divlje životinje sve su više ograničene na nacionalne parkove i lovišta.

Na kraju je Descartesov model nadmašen. U prvim fazama industrijske revolucije životinje su korištene kao strojevi. Kao i djeca. Zatim, u takozvanim postindustrijskim društvima, koriste se kao sirovine. Životinje koje služe kao hrana obrađuju se kao proizvodna roba.

“Još jedan divovski pogon, koji se upravo gradi u Sjevernoj Karolini, pokrivat će ukupno 150.000 hektara i upošljavati samo tisuću ljudi – 15 hektara po čovjeku. Žito će sijati,

održavati i žeti strojevi među koje spadaju i zrakoplovi. Njime će se hraniti 50.000 grla goveda i svinja... Te životinje nikad neće kročiti na tlo. Doći će na svijet, sisati i biti othranjene u namjenski građenim oborima.” (Susan George, *How the Other Half Dies.*)

Ta redukcija životinje, koja ima i ekonomsku i teorijsku povijest, spada u isti proces kao i redukcija čovjeka na izolirane jedinice za proizvodnju i potrošnju. Dapače, u tom je razdoblju odnos prema životinjama često najavljiavao odnos prema čovjeku. Mehanički pogled na radnu sposobnost životinje poslije se primijenio na radnike. F. W. Taylor, koji je stvorio “tejlorizam” istraživanja pokreta u vremenu i “znanstvenog” upravljanja industrijom, predložio je da rad bude “toliko glup” i flegmatičan da on (radnik) “po duševnom stanju više slični na vola nego na išta drugo”. Gotovo sve moderne tehnike društvenog uvjetovanja razvijene su kroz pokuse na životinjama. Kao i metode takozvanog testiranja inteligencije. Današnji behavioristi kao što je Skinner zatvorili su čak i pojam čovjeka unutar granica onoga što mogu zaključiti iz svojih umjetnih pokusa na životinjama.

Ne postoji li ipak jedan način na koji se životinje umjesto nestanka sve više razmnožavaju? Nikad nije bilo toliko kućnih ljubimaca kao danas u gradovima najbogatijih zemalja. Procjenjuje se da u Sjedinjenim Državama ima najmanje četrdeset milijuna pasa, četrdeset milijuna mačaka, petnaest milijuna ptica u kavezu i deset milijuna ostalih ljubimaca.

U prošlosti su obitelji svih staleža držale životinje u kući jer su bile korisne – psi čuvari, lovački psi, mačke mišolovke i tako dalje. Običaj držanja životinja bez obzira na njihovu korisnost, odnosno držanja *kućnih ljubimaca* (engleska je riječ

Zrinjevac, 1929.

“pet” u 16. stoljeću obično značila janje koje je othranjeno bez majke), moderna je inovacija, a u današnjim je društvenim razmjerima jedinstven. Spada u opće ali i osobno povlačenje u privatnu usku obiteljsku jedinicu, koja je ukrašena ili namještena uspomenama na vanjski svijet, što je jedna od glavnih osobina potrošačkih društava.

Mala obiteljska jedinica nema prostora, zemlje, drugih životinja, godišnjih doba, prirodnih temperatura i tako dalje. Ljubimac je steriliziran ili spolno izoliran, krajnje ograničen u pogledu kretanja, uskraćen za gotovo sve kontakte s drugim životinjama, te hranjen umjetnom hranom. To je konkretni proces koji leži iza klišeja da ljubimci slične na gospodara ili gospodaricu. Oni su stvorenja koja vode život svojih vlasnika.

Jednako je važno kako se prosječni vlasnik odnosi prema ljubimcu. (Djeca su nešto drukčija, ali samo nakratko.) Ljubimac ga *dopunjava*, nudi reakcije na neke vidove njegova karaktera koji bi inače ostali nepotvrđeni. On je ljubimcu ono što nije nikome i ničemu drugome. Štoviše, ljubimac se može podučiti da reagira kao da je i sam toga svjestan. Ljubimac vlasniku nudi ogledalo za onaj dio koji se inače nikad ne odražava. No kako je u tom odnosu izgubljena samostalnost obje strane (vlasnik je sada “poseban čovjek samo za svojeg ljubimca”, a životinja ovisi o vlasniku za sve tjelesne potrebe), usporednost njihovih zasebnih života je uništena.

Naravno, od fizičke marginalizacije životinja mnogo je složenija njihova kulturna marginalizacija. Životinje duha ne mogu se tako lako rastjerati. Izreke, snovi, igre, priče, praznovjerja, jezik sam po sebi – sve ih to priziva. Životinje duha nisu rastjerane nego su podvedene pod druge kategorije tako da kategorija *životinja* više nije u žarištu. Uglavnom su podvedene pod *obitelj* i *spektakl*.

One koje su podvedene pod obitelj pomalo slične ljubimcima. No kako nemaju tjelesne potrebe ni ograničenja kao ljubimci, mogu se posve preobraziti u ljudske lutke. Jedan od starijih primjera su knjige i crteži Beatrix Potter; noviji ekstremniji primjer su sve životinjske produkcije Disneyjeve industrije. U tim se djelima prizemnost današnjih društvenih običaja *poopćuje* tako što se prenosi na životinjsko carstvo. Sljedeći razgovor između Paška Patka i njegovih nećaka dovoljno je rječit.

PAŠKO: O, kakav dan! Kakav savršen dan za pecanje, jedrenje, udvaranje ili piknik – samo što ja ne mogu ništa od toga!

NEĆAK: Zašto ne, ujače Paško? Tko ti brani?

PAŠKO: Kruh naš svagdanji, dečki! Kao i obično, nemam ni prebijene pare, a još je sto godina do plaće.

NEĆAK: Možeš se prošetati, ujače Paško, gledati ptice.

PAŠKO: Uf! Možda ću i morati! Ali prvo ću pričekati poštara. Možda donese dobre vijesti!

NEĆAK: Recimo, ček od nepoznatog rođaka iz Novcograda?

Ako se zanemari njihova vanjština, ove je životinje progutala takozvana tiha većina.

Životinje preobražene u spektakl nestale su na drugi način. U izlozima knjižara za Božić, jedna trećina izloženih knjiga su slikovnice sa životinjama. Mladunčad žirafe ili sove, fiksirana fotoaparatom u nekom području koje, premda posve vidljivo okularu, nikad neće u sebe pripustiti gledatelja. Sve životinje izgledaju kao ribe viđene kroz staklo akvarija. To ima i tehničke i ideološke razloge: s tehničke strane, uređaji kojima se dobivaju sve dojmljivije slike – skrivene kamere, teleskopske leće, fleševi, daljinsko upravljanje i tako dalje – doprinose nastanku fotografija koje u sebi nose brojne pokazatelje njihove prirodne *nevidljivosti*. Te slike postoje samo zbog postojanja tehničke vidovitosti.

Nedavno je objavljena jedna vrhunski opremljena knjiga fotografija životinja (*La Fête Sauvage* Frédéric Rossifa) koja u predgovoru kaže: “Svaka od ovih slika u stvarnosti je trajala manje od tri stotinke sekunde i uvelike premašuje sposobnost ljudskog oka. Ovdje vidimo nešto što nije viđeno nikad prije, jer je posve nevidljivo.”

U pratećoj ideologiji životinje su uvijek promatrane. Činjenica da one mogu promatrati nas više ne znači ništa. One su predmet našeg sve većeg znanja. Ono što znamo o njima pokazatelj je naše moći, a time i pokazatelj onoga što

nas razdvaja od njih. Što više znamo, to su one udaljenije.

Ali u istoj ideologiji, kao što ističe Lukács u *Povijesti i klasnoj svijesti*, priroda je također vrijednosni pojam. Vrijednost suprotstavljena društvenim ustanovama koje čovjeku otmilju njegovu prirodnu bit i zarobljavaju ga. "Priroda time dobiva značenje onoga što je izraslo organski, što nije stvorio čovjek, za razliku od umjetnih struktura ljudske civilizacije. S druge strane, može se uzeti kao onaj aspekt ljudske unutrašnjosti koji je ostao prirodan ili barem teži ili čezne da iznova bude prirodan." Prema tom pogledu na prirodu, život divlje životinje postaje ideal, koji je pounutren kao osjećaj što okružuje potisnutu želju. Slika divlje životinje postaje početna točka za sanjarenje – točka od koje sanjar polazi okrenuvši joj leđa.

Do koje mjere ovdje vlada konfuzija vidi se iz sljedećeg novinskog članka: "Londonska domaćica Barbara Carter pobijedila je na dobrotvornom natječaju *Želje se ostvaruju* i rekla da želi poljubiti i maziti lava. U srijedu navečer završila je u bolnici u šoku i s ranama na vratu. Gospođa Carter (46) u srijedu je bila povedena do lavlje nastambe u safari-parku Bewdley. Kad se nagnula naprijed da pomiluje lavicu Suki, ova je skočila i povukla je na zemlju. Čuvari su poslije rekli: 'Čini se da smo posve krivo procijenili. Uvijek smo mislili da je ta lavica sasvim mirna.'"

Način na koji su životinje prikazivane na romantičnim platnima 19. stoljeća već je potvrđivao njihov neizbježan nestanak. To su slike životinja što se *povlače* u divljinu koja je postojala samo u mašti. Ipak, jedan slikar iz 19. stoljeća bio je opsjednut preobrazbom koja se spremala, a njegova je djela proročanski oslikavaju. Između 1840. i 1842. godine Grandville je u nastavcima objavio svoj *Javni i privatni život životinja*.

Grandvilleove životinje, koje su odjevene i ponašaju se kao muškarci i žene, na prvi pogled izgledaju kao dio stare tradicije u kojoj se čovjek prikazuje kao životinja radi jasnijeg isticanja neke crte njegova karaktera. Tim se postupkom navlačila krinka kako bi se nešto raskrinkalo. Životinja predstavlja vrhunac određene karakterne crte: lav je hrabrost, zec je razbludnost. Životinja je nekad živjela kod izvora te značajke. Značajka je prvi put prepoznata upravo kroz životinju. Zato joj životinja daje svoje ime.

Ali pri dužem gledanju Grandvilleovih gravura, primjećuje se da šokiraju zbog postupka koji je suprotan onome koji se isprva pretpostavio. Te životinje nisu "posuđene" da objasne ljude, ovdje se ništa ne raskrinkava, upravo obratno. Te su životinje postale zatočenice ljudskih/društvenih prizora u koje su natjerane silom. Strvinar kao kućevlasnik izgleda groznije i grabežljivije nego kao ptica. Krokodili na ručku su proždrljiviji za stolom nego u rijeci.

Ovdje se životinje ne koriste kao podsjetnik na podrijetlo, niti kao moralne metafore, nego se masovno koriste da "napuče" prizore. Postupak koji završava s Disneyjevom banalnošću započeo je kao jezivi proročki san u Grandvilleovu djelu.

Psi na Grandvilleovoj gravuri štenare nisu nimalo pseći; imaju pseće njuške, ali pate u zatočeništvu *kao ljudi*.

Medvjed je dobar otac prikazuje medvjeda kako snuždeno gura dječja kolica poput bilo kojeg radnog čovjeka. Grandvilleov prvi svezak završava riječima: "A sada laku noć, dragi čitaоче. Vрати se kući, dobro zaključaj svoj kavez, čvrsto spavaj i lijepo sanjaj. Do sutra!" Životinje i pučanstvo postaju sinonimi, što znači da životinje nestaju.

Jedna kasnija Grandvilleova gravura, naslovljena *Životinje*

Pavao Cajzek, Slon kod HNK, 1970.

ulaze u arku-parobrod, sasvim je izričita. U biblijskoj je tradiciji Noina arka bila prvo uredno okupljanje životinja i čovjeka. Sad je s okupljanjem gotovo. Grandville nam prikazuje veliki odlazak. Pristaništem polako odmiče duga povorka raznih vrsta, koje nam okreću leđa. Njihovo držanje odaje zadnja kolebanja iseljenika. U daljini je brodski most po kojem su prve životinje već ušle u arku 19. stoljeća, koja izgleda kao američki parobrod. Medvjed. Lav. Magarac. Deva. Pijetao. Lisica. Svi napuštaju pozornicu.

“Oko 1867. godine”, kaže *Vodič po londonskom zoološkom vrtu*, “vodviljski umjetnik zvan Veliki Vance pjevao je pjesmu *Prošećimo se po ZOO-u*, zbog koje je kratica ZOO ušla u svaki-danšnju uporabu. Londonski je zoološki vrt također uveo riječ ‘Jumbo’ u engleski jezik. Jumbo je bio afrički slon velik poput mamuta, koji je živio u zoološkom vrtu od 1865. do 1882. Bio je drag kraljici Viktoriji, a okončao je život kao zvijezda slavnog Barnumova cirkusa koji je putovao diljem Amerike

- njegovo se ime zadržalo u jeziku kao oznaka za sve što je divovsko.”

Javni zoološki vrtovi pojavili su se početkom razdoblja u kojem su životinje nestale iz svakidašnjice. Zoološki vrt u koji ljudi idu kako bi se sreli sa životinjama, kako bi ih promatrali, kako bi ih vidjeli, zapravo je spomenik nemogućnosti takvih susreta. Moderni zoološki vrtovi su epitaf jednog odnosa koji je bio star kao i čovjek. Ne smatramo ih takvima zato što im postavljamo kriva pitanja.

Kad su osnovani - 1828. u Londonu, 1793. u Parizu, 1844. u Berlinu - donijeli su prijestolnicama znatan prestiž. Taj je prestiž bio u mnogome sličan prestižu nekadašnjih kraljevskih menažerija. Te menažerije, kao i pozlata, arhitektura, orkestri, svirači, ukrasi, patuljci, akrobati, odore, konji, umjetnost i jela, pokazivale su moć i bogatstvo careva i kraljeva. Slično tome, javni zoološki vrtovi 19. stoljeća podupirali su modernu kolonijalnu moć. Hvatanje životinja simbolički je predstavljalo osvajanje svih dalekih i egzotičnih zemalja. “Istraživači” bi dokazivali svoje domoljublje tako što bi u domovinu poslali tigra ili slona. Egzotična životinja darovana gradskom vrtu postala je oblik diplomatskog ulagivanja.

Međutim, kao i sve druge javne ustanove 19. stoljeća, zoološki je vrt osim potpore ideologiji imperijalizma morao imati nezavisnu građansku ulogu. Tvrdilo se da je nešto poput muzeja, da ima svrhu širenja znanja i javne prosvjete. Zato su prva pitanja postavljena zoološkim vrtovima spadala u prirodoslovlje; tada se smatralo da se prirodni život životinja može proučavati čak i u tako neprirodnim uvjetima. Jedno stoljeće poslije, profinjeniji zoolozi kao što je Konrad Lorenz postavljali su bihevioristička i etološka pitanja, koja su navodno trebala otkriti nešto novo o polugama ljudskog djelovanja kroz

proučavanje životinja putem eksperimenta.

U međuvremenu su svake godine milijuni posjećivali zoološke vrtove zbog znatizelje koja je bila tako velika, mutna i osobna da ju je teško izraziti jednim pitanjem. Danas u Francuskoj svake godine 22 milijuna ljudi posjeti 200 zooloških vrtova. Velik dio posjetitelja uvijek su bila djeca.

Djecu u industrijskom svijetu okružuju slike životinja: igračke, stripovi, fotografije, sve vrste ukrasa. Nijedan drugi izvor slika ne može se mjeriti sa životinjama. Ono što kod djece izgleda kao spontano zanimanje za životinje moglo bi nas navesti na pretpostavku da je oduvijek tako. Svakako, neke od najstarijih igračaka (kad golemo većina čovječanstva nije znala za igračke) bile su životinje. Osim toga, dječje igre širom svijeta uključuju stvarne ili izmišljene životinje. Ali tek su u 19. stoljeću reprodukcije životinja postale sastavni dio okoliša djetinjstva u srednjem staležu, a zatim – u ovom stoljeću, u kojem su nastali golemi sustavi prikazivanja i prodaje kao što je Disney – djetinjstva svih ljudi.

U proteklim je stoljećima udio životinja-igračaka bio malen. Osim toga, nisu bile realistične nego simbolične. To je razlika između starog igraćeg konja i konja za ljuljanje – prvi je bio običan štap s rudimentarnom glavom koji su djeca jahala kao metlu, a drugi je bio pažljiva “reprodukcija” konja, realistično oslikana, s pravim kožnatim uzdama, pravom grivom i kretanjem koje je osmišljeno da oponaša galopiranje konja. Konj za ljuljanje bio je izum 19. stoljeća.

Taj novi zahtjev da životinje-igračke oponašaju stvarnost doveo je do drukčijih načina proizvodnje. Izrađene su prve punjene životinje, a one najskuplje imale su pravu životinjsku kožu, koja je obično potjecala od mrtvorodene teladi. U istom su se razdoblju pojavile plišane životinje – medvjedi,

Razglednica, Ledo i Leda

tigrovi, zečevi – koje su djeca nosila na spavanje. Proizvodnja realističnih životinja-igračaka podudara se manje-više s pojavom javnih zooloških vrtova.

Obiteljski posjet zoološkom vrtu često je sentimentalnija prigoda nego odlazak na sajam ili nogometnu utakmicu. Roditelji vode djecu u zoološki vrt da im pokažu originale njihovih “reprodukcija”, a možda i u nadi da će iznova pronaći nešto od nevinosti onog svijeta životinjskih reprodukcija kojeg se sjećaju iz vlastita djetinjstva.

Životinje su rijetko na razini uspomena odraslih, a djeci uglavnom izgledaju neočekivano pospano i dosadno. (Osim zvukova životinja, u zoološkom vrtu se najčešće čuju povici djece koja pitaju: gdje je? zašto se ne miče? je li mrtav?) Pitanje koje većina posjetitelja ne izrazi iako ga nasluti moglo bi se sažeti ovako: zašto su ove životinje jadnije nego što sam mislio?

Upravo to nestručno i neizrečeno pitanje najviše zaslužuje odgovor.

Zoološki vrt je mjesto gdje je okupljen najveći mogući broj životinjskih vrsta i podvrsta kako bi se gledale, promatrale, proučavale. U načelu, svaki je kavez okvir oko životinje koja je unutra. Posjetitelji dolaze u zoološki vrt da bi gledali životinje. Idu od kaveza do kaveza poput posjetitelja galerije koji zastaju pred jednom slikom i zatim prelaze na sljedeću. Ali u zoološkom je vrtu slika uvijek kriva. Kao da nije izoštre-na. Toliko smo se navikli da to jedva primjećujemo – odnosno, opravdanje obično predusretne razočaranje, pa se ne stignemo razočarati. A opravdanje glasi: što si očekivao? Nisi došao gledati mrtav predmet nego nešto živo. Nešto što vodi svoj život. Zašto bi se to podudaralo s dobrom vidljivošću? Ali to se opravdanje zasniva na krivoj logici. Istina bi nas zapanjila.

Kako god vi gledali te životinje, čak i da su se primaknule uz same rešetke, na udaljenost od jednog pedlja, i da gledaju ravno u vas, *vi gledate nešto što je postalo krajnje marginalno*, i sva koncentracija koju možete prikupiti neće vam biti dovoljna da ih vratite u središte. Zašto je tako?

Unutar određenih granica životinje su slobodne, ali i one same i njihovi gledatelji znaju da su zatočene. Vidljivost kroz staklo, prostori između rešetaka, ili otvoreno nebo nad jarkom, nisu ono što se čini – jer da jesu, sve bi bilo drukčije. Dakle, vidljivost, prostor i nebo svedeni su na puke simbole.

Okoliš, koji prihvaća te sastojke kao simbole, ponekad ih reproducira da stvori čistu iluziju, kao u slučaju naslikanih prerija ili planinskih izvora iza kaveza s malim životinjama. Ponekad samo dodaje druge simbole kako bi dočarao nešto od izvornog krajolika dotične životinje – mrtve grane stabala za majmune, umjetne stijene za medvjede, šljunak i plitku

vodu za krokodile. Ti dodatni simboli imaju dvije različite svrhe: gledateljima su poput kazališnih kulisa, a životinji su krajnji minimum okoliša u kojem može fizički postojati.

Životinje, koje su međusobno razdvojene, bez dodira među različitim vrstama, postale su sasvim ovisne o čuvarima. Zato se većina njihovih reakcija promijenila. Umjesto onoga što ih je nekada zanimalo sada imaju pasivno čekanje na niz neodredivih vanjskih poticaja. Događaji koje primjećuju oko sebe postali su u pogledu njihovih prirodnih reakcija jednako iluzorni kao naslikane prerije. S druge strane, upravo ta izolacija (uglavnom) jamči da će biti dugovječne kao primjerci i olakšava njihovu taksonomiju.

Sve ih to marginalizira. Prostor u kojem žive je umjetan. Zato se obično sklupčaju na rubu tog prostora. (Onkraj ruba možda je stvaran prostor.) Neki kavezi imaju i umjetno svjetlo. Okoliš je uvijek iluzoran. Ništa ih ne okružuje osim njihove vlastite letargije ili hiperaktivnosti. Nemaju nikakav predmet djelovanja – osim povremeno dostavljene hrane i vrlo rijetko dostavljene ženke ili mužjaka. (Zato njihovo prдавno djelovanje postaje marginalno djelovanje bez predmeta.) Na koncu, njihova ovisnost i izolacija toliko odredi njihove reakcije da svaki događaj oko sebe – obično ispred njih, tamo gdje su posjetitelji – smatraju nevažnim. (Zato zauzimaju stav koji je inače isključivo ljudski: ravnodušnost.)

Zoološki vrtovi, realistične životinje-igračke i sveprisutno komercijalno izlaganje životinjskih slika nastali su kad su se životinje počele povlačiti iz svakidašnjice. Moglo bi se pomisliti da su te inovacije došle kao nadoknada. Ali zapravo su i same inovacije pripadale onom istom nesmiljenom procesu koji je rastjerao životinje. Zoološki vrtovi, sa svojim kazališnim kulisama, zapravo su pokazivali kako su životinje

postale krajnje marginalne. Realistične igračke povećale su potražnju za novom životinjskom lutkom – kućnim ljubimcem. Reprodukcijska životinja na slikama – dok se njihova biološka reprodukcija viđa sve rjeđe i rjeđe – zbog konkurencije je morala prikazivati životinje kao sve egzotičnije i sve udaljenije.

Životinje nestaju posvuda. U zoološkim vrtovima predstavljaju živi spomenik vlastitog nestanka. Tako su stvorile svoju zadnju metaforu. *Goli majmun*, *Ljudski zoološki vrt* – to su naslovi svjetskih uspješnica. U tim knjigama zoolog Desmond Morris tvrdi da nam neprirodno ponašanje životinja u kavezu može pomoći da shvatimo, prihvatimo i prevladamo stres života u potrošačkom društvu.

Sva mjesta prisilne marginalizacije – getoi, favele, zatvori, ludnice, konclogori – imaju nešto zajedničko sa zoološkim vrtom. Ali koristiti zoološki vrt kao simbol previše je površno i zaobilazno. Zoološki vrt prikazuje odnose između čovjeka i životinja, i ništa više od toga. Za marginalizacijom životinja danas slijedi marginalizacija i uklanjanje jedinog staleža koji je kroz cijelu povijest ostao blizak životinjama i zadržao mudrost koja prati tu bliskost – srednjih i malih seoskih imanja. Osnova te mudrosti je prihvaćanje dvojnosti koja leži u samom izvoru odnosa između čovjeka i životinje. Odbacivanje te dvojnosti vjerojatno je važan sastojak u otvaranju puta prema modernom totalitarizmu. Ali ne želim ići onkraj granica onog nestručnog, neizrečenog ali temeljnog pitanja koje se postavlja u zoološkom vrtu.

Zoološki vrt mora razočarati. Javna svrha tih vrtova je da posjetiteljima omoguće da gledaju životinje. Ali nigdje u vrtu čovjek neće sresti pogled životinje. U najboljem slučaju njezin pogled strelomice proleti. Životinje gledaju u stranu. Gledaju

4x8 HAVEN™, Catio Spaces

u prazno. Mehanički prelaze pogledom preko vas. Otporne su na susrete jer im više ništa ne može zauzeti *središnje* mjesto u pažnji.

Tu leži konačna posljedica njihove marginalizacije. Onaj pogled između životinje i čovjeka, koji je možda odigrao ključnu ulogu u razvitku ljudskog društva, i s kojim su u svakom slučaju svi ljudi oduvijek živjeli sve do prošlog stoljeća, sada se ugasio. Gledajući svaku životinju, posjetitelj zoološkog vrta je sam. Što se tiče gomila, one pripadaju vrsti koja je napokon izolirana.

Taj povijesni gubitak, čiji su spomenici zoološki vrtovi, kultura kapitalizma ne može više nadoknaditi.

1977.

John Berger

Zašto gledati životinje?

PREVEO: Marko Maras

UREDNICICA: Ana Hušman

KUSTOSICA: Irena Bekić

DIZAJN: Ana Labudović

Hvala Ivani Meštrov.

Ova je publikacija realizirana kao samizdat, u okviru programa *Javna čitanja* Galerije Prozori, Knjižnica S. S. Kranjčevića (KGZ) i nije namijenjena prodaji ni daljnjoj distribuciji.

Zagreb, prosinac 2018.

Program Galerije Prozori podržava Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Gradski ured za kulturu Grada Zagreba.

IZVORNIK: John Berger: *About Looking*, Pantheon Books, New York, 1980.

